

SŁOWO WSTĘPNE

Istnieje w naukach humanistycznych i społecznych ugruntowana tradycja namysłu nad przełomowymi datami – cezurami. Jeśli chodzi o okres powojenny, można wspomnieć: 1948, 1956, 1968, 1970, 1980–1981 czy 1989. Punkt wyjścia niniejszej książki jest jednak nieco inny – to data historycznie niewyrazista, rok, od którego nic się nie zaczyna i na którym nic nie kończy, rok, jakich wiele w historii Polski Ludowej i PRL-u – 1984.

Wybór „zwykłego” roku 1984 nie jest przypadkowy – to „rok orwellowski”, opisany w najsłynniejszej antyutopii w dziejach współczesnej literatury. Dla piszącego tekst po drugiej wojnie światowej artysty przesunięcie miejsca zdarzeń utworu o lat czterdzieści było krokiem w daleką i nieprzewidywalną przyszłość, z dzisiejszej perspektywy to już daleka przeszłość, schyłkowy okres trwania upadającej formacji. Te dwie rzeczywistości: artystyczną wizję i jej realny odpowiednik na pewno można zderzyć i zobaczyć, co z takiego zestawienia wynika. Warto też przypomnieć, że *Rok 1984* miał w Polsce bardzo żywy – aczkolwiek nieoficjalny – odbiór: dwukrotnie tłumaczony, kilkakrotnie wydawany na emigracji i w drugim obiegu, premierę pierwszoobiegową miał dopiero u schyłku epoki, w 1988 roku.

Co ciekawe, pomimo braku oficjalnego odbioru, w 1984 roku w Polsce pojawiły się próby „rocznicowego” upamiętnienia dzieła Orwella. W czasopiśmie „Więź” opublikowano krótki zapis studenckiej dyskusji na temat „roku orwellowskiego”, zaś w drugoobiegowej „Arce” redakcja mogła sobie pozwolić na to, by cały numer ósmy pisma poświęcić autorowi *Folwarku zwierzęcego*: ogłoszono przedruki jego utworów, kalendarium życia i twórczości oraz kilka artykułów, w tym Jerzego Turowicza pt. *Rok 1984*.

Artykuły budujące książkę tematycznie związane są zatem z dwoma hasłami: „Orwell i recepcja jego powieści” oraz „schyłek PRL-u”, czyli to wszystko, co działo się w życiu społecznym i kulturalnym drugiej połowy lat 80. Wymienić można kilka najważniejszych kwestii, które się z tym czasem kojarzą: 1984 to pierwszy pełny rok po zniesieniu stanu wojennego, latem rząd ogłasza amnestię dla członków KOR-u, jesienią dochodzi do porwania i zabójstwa księdza Jerzego Popiełuszki, przeprowadza się – bojkotowane przez podziemną Solidarność – wybory do Rad Narodowych, pogłębia się kryzys gospodarczy, działa cenzura (choć jej poczynania reguluje znacznie łagodniejsza nowa ustawa z 1981 roku). Jeśli chodzi o kulturę, lata po stanie wojennym, a poprzedzające upadek komunizmu mają w potocznym mniemaniu opinię jałowych, a nawet – martwych. Tym ciekawsza będzie owego poglądu weryfikacja. W 1984 roku wydana została najlepsza polska powieść lat 80. *Kamień na kamieniu* Wiesława Myśliwskiego, odbyła się najlepsza, w zgodnej opinii krytyków, edycja Festiwalu Rockowego w Jarocinie. 1984 to także rok Jana Kochanowskiego, związany z czterechsetleciem jego śmierci, uhonorowany „sejmową” edycją *Dzieł wszystkich* poety. Pojawiają się w nowych odsłonach zarzucone wcześniej bądź zabronione tematy, na przykład erotyka czy tematyka żydowska.

Książka jest pokłosiem konferencji „1984. Literatura i kultura schyłkowego PRL-u” zorganizowanej przez Ośrodek Badań Filologicznych nad Cenzurą PRL afiliowany przy Uniwersytecie w Białymstoku przy współpracy z Zakładem Historii Społecznej XX Wieku i Zakładem Literatury Współczesnej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W założeniu jest nie tylko swoistą kroniką późnych lat 80., ale i przekrojem, którego kształt zależy w pełni od wybranych przez Autorów tematów.

Część pierwszą, zatytułowaną *Wokół Orwella*, otwiera artykuł Andrzeja Stoffa, który prezentuje refleksje na temat obecności *Roku 1984* w kulturze PRL-u, jednocześnie zwracając uwagę na odmienną sytuację dzieła Huxley’a *Nowy wspaniały świat*. Badacz systematyzuje różnice między porządkami społecznymi przedstawionymi w obu utworach oraz stara się ustalić współczesną wartość obydwu.

Maria Kotowska-Kachel przypomina postać tłumacza literatury anglojęzycznej oraz opozycjonisty, Tomasza Mirkowicza, który

przygotował jeden z przekładów *Roku 1984*. Autorka przywołuje jego opowiadanie *Tunel*, w którym reporterski opis strajków górniczych na Śląsku w 1981 roku przekształca się w niezwykłą, „wolnościową” alegorię.

George Orwell interesował się losem Polski podczas drugiej wojny światowej. Z uwagą śledził i komentował, na łamach jednej z angielskich gazet, przebieg Powstania Warszawskiego. Jako jeden z nielicznych publicystów miał też odwagę krytykować politykę Stalina. Równie ciekawą kwestią pozostają polskie tłumaczenia i wydania dzieł Orwella, których pierwsze próby zaprezentowano w „Kulturze” paryskiej pod koniec lat 40. XX wieku. Pisze o tym Krystyna Wieszczyk de Oliveira w artykule *O wczesnych relacjach Orwella z Polską*.

W drugiej części monografii – *Życie społeczne i kultura schyłkowego PRL-u* – pomieściliśmy kilka tekstów. Otwiera ją szkic Mirosława Szumiły, który omawia zmiany nastrojów społecznych w PRL-u, począwszy od letnich strajków 1980 po wybory parlamentarne 4 czerwca 1989 roku. Badacz dowodzi, że kształtowały się one przede wszystkim pod wpływem oceny aktualnej sytuacji ekonomicznej i szans jej poprawy w przyszłości.

Joanna Sadowska w artykule *„Działania przyciągające i neutralizujące”, czyli polubowne gesty władzy komunistycznej wobec społeczeństwa polskiego w latach 80.* skupia się na okresie 1983–1987. Wówczas to polskie władze inicjowały wiele działań z myślą o poprawie własnego wizerunku i wzroście społecznej akceptacji: reformy gospodarcze, poprawki do konstytucji, zmiany w relacji państwo – Kościół czy zmiany w szkolnictwie.

Z kolei Zbigniew Walczak charakteryzuje sylwetkę oraz działalność Lecha Bądkowskiego – gdańskiego pisarza, dziennikarza, opozycjonisty, wychowawcy polityków i działaczy samorządowych, którego pogrzeb w 1984 był okazją do wielotysięcznych antyrządowych manifestacji.

Trzecią, najobszerniejszą część książki – *Literatura lat 80., 1984 w literaturze* – otwiera szkic Krystyny Jakowskiej. Autorka w przewrotny sposób interpretuje motyw kolejki – przypominając utwory literackie, w których pojawia się ten „niepowtarzalny twór” realnego socjalizmu: zatrzymany przez cenzurę wiersz Mieczysławy Buczkówny, *Oddział chorych na raka* Aleksandra Solżenicyna, opowiadanie

Siódmy Tadeusza Konwickiego czy wiersze Stanisława Barańczaka. Kolejka jest czymś więcej niż się z pozoru wydaje – stanowi bowiem groteskowy, a przy tym wierny obraz PRL-u.

Rafał Szczerbakiewicz poświęca swój tekst *Paradyzji* Janusza A. Zajdla, wydanej w 1984 roku. Zastanawiając się, czy jest to „powieść z kluczem”, dochodzi do wniosku, że to, co nazywamy „metonimicznym portretem PRL-u”, wykracza daleko poza granice antykomunistycznego i antytotitalarnego stereotypu.

Z kolei Przemysław Kaliszuk podejmuje rozważania na temat przesilenia nowoczesności, które dokonywało się w prozie przełomu lat 70. i 80. XX wieku. Autor dowodzi, że powieści Anatola Ulmana, Marka Słyka oraz Pawła Huellego stanowią symptomy rodzącej się nowej wrażliwości późnonowoczesnej.

O recepcji wydanego w 1984 roku *Pismaka* Władysława Lecha Terleckiego traktuje natomiast artykuł Beaty Larenty. Mimo że utwór ukazał się w obiegu oficjalnym, nie dopuszczano do druku niektórych jego interpretacji, na przykład tych poruszających kwestię paraboliczności. Choć akcja powieści toczy się u schyłku XIX wieku, odnosi się także i do polskiej rzeczywistości lat 80. – stanowiąc swoisty, dekadenccki komentarz do niej.

O wczesnym opowiadaniu jednej z najbardziej znanych polskich pisarek współczesnych traktuje artykuł Anny Larenty *Stan wojenny w doświadczeniu Anglika. Interpretacja opowiadania „Professor Andrews w Warszawie” Olgi Tokarczuk*. Akcja utworu toczy się w przeddzień stanu wojennego, głównym bohaterem jest zaś angielski profesor. To nieoczekiwane zestawienie interpretuje badaczka jako komentarz do wydarzeń mających miejsce w Polsce w latach 80.

Kolejne teksty poświęcone są literaturze emigracyjnej. Zbigniew Kaźmierczyk w tekście *Prorocy i proroctwa Czesława Miłosza* przedstawia „proroków” totalitaryzmu w twórczości Czesława Miłosza w perspektywie paryskiego wydania *Nieobjętej ziemi* z 1984 roku, a Violetta Wejs-Milewska przypomina prelekcję wygłoszoną przez Andrzeja Kijowskiego w 1984 roku u oo. Pallotynów w Paryżu.

Anna Jeziorkowska-Polakowska prezentuje dzieje wydawnicze oraz recepcję książki *100 lat temu umarł Dostojewski* Adolfa Rudnickiego. Utwór po raz pierwszy ukazał się w Polsce w 1984 roku, poza cenzurą. Na oficjalne wydanie zezwolono dopiero w 1989 roku.

Newralgiczność książki wynikała z jej tematyki, bowiem poprzez pisanie o Dostojewskim Rudnicki przemyślał refleksje o współczesnej mu Polsce.

Część *Cenzura i cenzurowani* mieści cztery artykuły. Barbara Tyszkiewicz omawia wybrane materiały z GUKPPiW zachowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Koncentrując się wokół problemów literatury i teatru, prezentuje zróżnicowane relacje z cenzurą na przykładzie teatralnej adaptacji powieści Stanisława Ignacego Witkiewicza *Nienasycenie*, kłopotów miesięcznika „Odra” oraz batalii o wydanie utworu Tadeusza Siejaka *Próba*.

Elżbieta Dąbrowicz opisuje starcie, do którego doszło przy okazji 40. rocznicy wybuchu Powstania Warszawskiego. Strona rządowa, reprezentowana między innymi przez urząd cenzury, przekonywała bowiem o klęsce wydarzeń z 1944 roku, zaś społeczna – poprzez pamięć o 63 dniach chwały podkreślała aktualność walki z komunistycznym zniewoleniem.

W roku 1984 zabito księdza Jerzego Popiełuszkę. O podstawach prawnych, którymi kierowali się urzędnicy GUKPiW, cenzurując prasę codzienną, a także o dokonywanych wówczas ingerencjach mających na celu ukazanie tego faktu w odpowiednim świetle – pisze w artykule *Popiełuszko. O najtrudniejszym cenzorskim zadaniu roku 1984* Kamila Budrowska.

O cenzurowaniu twórczości autora *Zniewolonego umysłu* oraz jego nobilitacji po latach nieobecności w kraju pisze Wiktor Gardocki w artykule *Rzecz o nieistnieniu Czesława Miłosza (1979–1981)*. Przed 1980 rokiem oficjalna recepcja twórczości poety prawie nie istniała. Sytuacja zmieniła się – gwałtownie i niespodziewanie – kiedy poeta otrzymał literacką nagrodę Nobla.

Kolejną część tomu: *Film, teatr, muzyka i sztuki wizualne w latach 80.* rozpoczyna artykuł Alicji Kisielewskiej, która przedmiotem badań uczyniła niezależne produkcje telewizyjne, realizowane po 1984 roku poza oficjalnymi strukturami mediów. Autorka na przykładzie wybranych materiałów z Niezależnej Telewizji Mistrzejowice zastanawia się nad rozpadem systemu komunistycznego w Polsce widocznym w doświadczeniu społecznym.

W tekście *Re-sentymenty wobec PRL-u. Niezależna twórczość filmowa Studia Video Kontakt w Paryżu* Karol Więch opisuje stosowane

przez władzę ludową środki medialnej perswazji, które nazywa „socjotechniką resentymentu”, i przeciwstawia im działania Studia Video Kontakt w Paryżu, będące przykładem walki o wolność słowa oraz prawdziwość przekazu.

Joanna Michalczuk omawia z kolei wybrane problemy dziejów teatru polskiego przełomu lat 70. i 80. XX wieku. Autorka koncentruje się przede wszystkim na postaci Kazimierza Brauna, który w 1984 roku z powodów politycznych utracił stanowisko dyrektora Teatru Współczesnego im. Edmunda Wiercińskiego we Wrocławiu. Podkreśla fakt, że dramaturg odważnie podejmował problemy współczesności oraz zachowywał niezależną postawę i sposób myślenia.

Kazimierz Piotrowski przywołuje natomiast postać Jana Świdzińskiego – twórcy doktryny *Art as Contextual Art*. Podkreśla, że ta ważna dla polskiej neowangardy lat 70. koncepcja stała się dla jej autora – uwikłanego we współpracę ze służbą bezpieczeństwa – nie tylko narzędziem „odzyskiwania rzeczywistości”, ale i sposobem redukcji kompromitujących epizodów z własnej biografii.

Część ostatnią – *Z dzisiejszej perspektywy* – budują artykuły o charakterze retrospektywnym i przeglądowym. Inicjuje ją artykuł Agnieszki Czyżak, oferujący tym cenniejszą perspektywę spojrzenia, że badaczka opiera swoje rozważania na utworach, które ukazywały się w trzech obiegach: oficjalnym, emigracyjnym oraz poza cenzurą. W roku 1984 dostrzec już można pierwsze symptomy przesilenia w literaturze, co ma miejsce na społeczno-politycznym tle ponurej, iście orwellowskiej epoki.

Artykuł Andrzeja Niewiadomskiego, zatytułowany „*Czarna dziura*” czy „*międzyepoka*”? *Tezy o poezji lat 80.*, ma charakter polemiczny. Badacz poddaje refleksji poezję lat 80., przypominając i weryfikując dotychczasowe twierdzenia na jej temat. Jak się okazuje, niezbyt trafne jest zarówno określenie „czarna dziura”, jak i „międzyepoka” – oba są bowiem niewystarczające, jeśli spojrzeć na lata 80. jako etap pewnego procesu, zainicjowanego w latach 70., a trwającego do dzisiaj.

O peerelowskiej recepcji dzieł Wacława Potockiego można przeczytać w artykule Elżbiety Jurkowskiej zatytułowanym „*Postępowy*” poeta? *Recepcja twórczości Wacława Potockiego przed 1989 rokiem*. Na początku lat 50. dorobek literacki siedemnastowiecznego

twórcy prezentowano dość wybiórczo, głównie z myślą – o założonej z góry – politycznej tezie. Objawia się to między innymi w indoktrynujących wstępach i wprowadzeniach. W latach 80. następuje wyraźna zmiana, a edycje dzieł Potockiego są już pozbawione akcentów ideologicznych.

Prezentowane artykuły nie wyczerpały wszystkich możliwych tematów związanych z Orwellem, jego słynną powieścią i jej „odbiciem” w polskiej rzeczywistości późnych lat 80. Z rozmów z uczestnikami konferencji wynikało, że namysł nad rokiem 1984 zaowocował niespodziewanym bogactwem kontekstów, problemów, spraw wartych przemyślenia. Wydaje się, że do „roku tego” warto będzie jeszcze kiedyś powrócić.

Kamila Budrowska, Elżbieta Jurkowska, Wiktor Gardocki